

УДК 338.242

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В КОНТЕКСТІ КРИЗИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

ІВАНОВ Юрій Борисович

доктор економічних наук, професор

Однією з фундаментальних цілей трансформаційних процесів є масштабна модернізація інституційної структури економічної системи, яка, в значній мірі, з огляду на об'єктивні процеси у вітчизняному суспільстві, не може бути здійснена переважно транспарентними засобами. Сучасний стан вітчизняного суспільства демонструє появу таких загроз, відсутність ефективних реакцій на які з боку держави викликає глибоку деформацію, дисфункцію державно-владних інституцій, породжує перманентну соціально-економічну нестабільність. Хронічна наявність останньої є однією із ключових, базових факторів, що, у свою чергу, формують кризово-регресивний стан інституційної структури. Таким чином, подолання нестабільності, дисгармонійного розвитку стає одним із стратегічних завдань вітчизняних реформацій. У зв'язку з цим, слід відмітити особливе значення функцій тіньових соціально-економічних

процесів не тільки як потенціалу руйнації стабільності, але й як, водночас, фактора кризової терапії суспільних відносин.

При проведенні досліджень тіньової економіки звертається увага, і це цілком виправдано, на той негативний вплив, який її розвиток справляє на суспільство, державу, людину, ті великі загрози національній безпеці, які несуть з собою високі рівні тінізації суспільних відносин. Водночас не звертається увага на зворотний бік цього процесу – потенційно сануючий ефект від дій функції тіньової економіки як кризового засобу розширення економічної поліструктури. Цей потенційно-сануючий ефект може бути реалізовано лише при забезпеченні державою гомеостазних функцій щодо розвитку суспільних механізмів в умовах прискорених соціально-економічних модернізаційних змін.

Як відомо, тіньова економіка безпосередньо пов'язана із кризовими процесами в суспільстві, є формою кризи державного управління, системним явищем господарювання асоціальної природи, і виявляється, зокрема, у розвитку кризового потенціалу економічної структури суспільства, держави, у розвитку їх дисфункціональності [1, с. 103].

Так, тіньова економіка об'єктивно пов'язана з розвитком процесів державного управління економікою, їх циклічністю, накопиченням у них кризових явищ та

їх проявів. У зв'язку з цим великого методологічного значення набуває дослідження закономірного розвитку цих процесів, їх механізмів.

Криза державного управління економікою, на наш погляд, – це особливий, закономірний перехідний, патологічний стан розвитку цієї системи, який характеризується: гострим, суттєвим порушенням нормального її функціонування, втратою конгруентності її структури та функцій; втратою здатності до створення необхідних умов для діяльності економічних агентів, посилення їх господарської активності, спрямованої на досягнення загальноекономічних суспільно значущих цілей; втратою здатності її власних регулятивних систем підтримувати totoжність внутрішнього середовища (гомеостазу) цієї системи управління, внаслідок чого різко знижується керованість економічними процесами; протиставлення господарської діяльності економічних агентів діям держави, яка втрачає їх довіру і сприймається як така, дії якої в економіці спрямовані проти їх докорінних інтересів, з відповідним загостренням політичної, соціальної конфліктності у суспільстві. Звичайно, цей вид кризи діалектично пов'язаний з іншими видами кризи у суспільстві, перебуває з ними у системі прямих та зворотних зв'язків.

Сутнісними ознаками кризи державного управління економікою є:

- загострення економічних і соціальних конфліктів, які набувають гострого політичного характеру, оскільки сама можливість їх вирішення, а також вимоги щодо цього адресуються структурам влади для зміни їх політичного курсу, стратегії, методів та засобів подолання кризи управління економікою;
- нездатність державної влади управляти та розв'язувати конфлікти, що дедалі поширюються, регулювати соціально-економічні процеси на основі консервації структур і методів управління;
- розбалансованість структурно-функціональної системи державного управління економікою та політичних інституцій влади, розрив їх взаємодії, ефективних зв'язків із зовнішнім та внутрішнім середовищем; крах легітимності державної влади; перманентний гострий конфліктний стан суспільства, його політичної системи [2, с. 79].

Криза державного управління економікою у проявах всіх окреслених ознак розвивається поетапно, в її розвитку можна виділити чотири періоди (етапи, стадії): латентний, продромальний (продром – предтеча, попередній), період виражених проявів та завершальний період.

Латентний період – це відрізок у стані кризи системи державного управління, який окреслений від початку впливу причин на її стан до першого прояву

кризових явищ. У цей початковий період виникають численні приховані вузли майбутніх конфліктів у різних сферах економічного життя. У гнучких плюралістичних системах криза управління виявляє нове співвідношення сил та інтересів, їх перебудова сприяє переходу до іншої симетрії у балансі цих інтересів, як умови нового піднесення суспільного розвитку, створення ефективної системи організації економічної влади. У ригідних (жорстких) суспільно-економічних системах криза є також умовою майбутнього піднесення, але через подальше поглиблення загострення кризи, яка набуває конфліктних форм, хворобливих політичних потрясінь.

Другий етап кризи – продромальний період – це етап розвитку кризи, який функціонально відділяє стан кризи від явних зовнішніх її проявів до повного становлення симптомів кризи. Це період розвитку конфліктних ситуацій у суспільстві до такої межі, коли вони вже не можуть бути подолані на шляху часткових компромісів у зв'язку з тим, що стан кризових явищ відбиває глибокий функціональний розлад механізмів діяльності інститутів державної влади і управління, втрату конгруентності їх структури і функцій чинним соціально-економічним умовам.

Третій етап – період виражених проявів, або розпал кризи, – характеризується фронтальним розвитком кризових проявів та їх загостренням, у тому числі розпадом існуючих економічних і політичних структур, максимальним зменшенням негентропії у системах державного управління, тобто втратою її організованості, впорядкованості, знецінення, втратою владними органами своєї сутнісної якості – здійснювати керівний вплив на соціально-економічні процеси. Цей етап виявляється як загальносистемна криза управління, яка повинна в той чи інший спосіб бути подоланою [2, с. 79–80].

Четвертий етап – завершальний період, протягом якого відбувається розв'язання кризи. Існують наступні варіанти розв'язання кризи державного управління економікою: відновлення організації економічної влади у суспільстві; рецидив кризи; переведення кризи у довгострокову хронічну форму.

Відновлення організації економічної влади у суспільстві – це такий стан у розвитку кризи, коли зникають (відносно) її прояви, організація економічної влади повністю відтворює свою здатність до забезпечення високого рівня неентропійних процесів управління. Реалізація цього способу розв'язання кризи, як бачимо, не означає повернення до вихідного стану, навпаки, вона передбачає переведення системи організацій на інший рівень (гомеорез) із збереження генетичного коріння системи, яке відтворюється у всіх її метаморфозах (гомеостаз).

Уявлення про механізми відновлення формуються на підставі загальносистемних положень про те, що криза є єдністю двох протилежних витоків – власне

кризового і захисно-компенсаторного. Кризовий (патологічний) процес управління – це його злам, дія негативних чинників на об'єкти управління, прояв дисфункцій його регулятивних систем (як перший виток кризи) і захисно-компенсаторний виток, пов'язаний з реакцією об'єктів управління проти деструктивної дії чинників кризи (наприклад, ухилення від оподаткування у зв'язку з високим рівнем податкового тиску). Таким чином, кризове управління є єдністю двох протилежних тенденцій – руйнівної та захисної, які перебувають у постійній боротьбі. Ця боротьба і є сутністю кризи, визначає динаміку хвороби, її спрямованість. Два витоків кризового управління є проявом діалектики єдності і боротьби протилежностей, вони структурно та функціонально в абстрактному просторі часу не мають певної адреси, тобто можуть за конкретних обставин бути пов'язані чи до рівня державного управління, чи до ланок недержавного управління як об'єктів впливу першого.

Однак у контексті нашої проблеми ми пов'язуємо кризовий (патологічний) виток з кризою державного управління економікою. У зв'язку з цим слід розрізняти два різновиди зламу управління – зовнішній і внутрішній. Зовнішній вид зламу управління, наприклад, пов'язаний із зайвим (надлишковим) втручанням держави у діяльність економічних агентів, надлишковими обмеженнями, заборонами, податковим тиском щодо їх діяльності; з позаекономічним (в тому числі і протиправним) тиском на господарюючого суб'єкта з боку інших суб'єктів господарювання, дії яких система управління розцінює як загрозу зламу й активізує захисну реакцію. Внутрішній вид зламу управління пов'язаний з девіантною управлінською поведінкою суб'єктів господарювання – з їх економічним, позаекономічним, кримінальним протистоянням по відношенню до вимог державних органів.

Активізація захисно-компенсаторних механізмів, як і послаблення їх дії, залежить насамперед від розвитку самої системи управління, наявності в ній функцій захисту (безпеки) власних гомеостазних механізмів збереження. Носієм цієї самовідтворювальної функції державного управління є не тільки держава, а й такі громадські інститути, як підприємництво, профспілки, політичні партії та рухи [3, с. 203]. Форма кризи державного управління, викликана гострим протистоянням, з приводу управління економікою, виявляється у розвитку субкультури, яка протистоїть макроекономічним механізмам управління як ворожим і є так званою тіньовою економікою.

Тіньова економіка – це системне явище господарювання асоціальної природи з різного роду інтенсивністю соціальної небезпеки, вона є формою кризи державного управління економікою і виявляється у розвитку дисфункціональності останнього. Варто зазначити, що всі ланки тіньової економіки є не просто окремими зонами кризо-

вого управління, а утворюють саме асоціальну систему тіньової економіки з органічно пов'язаними внутрішніми механізмами.

Таким чином, аналіз функцій кризи (а разом із нею й окремих форм – тіньової економіки) має велике значення для розуміння закономірностей та механізмів суспільного розвитку.

За сучасних умов кризи несуть у собі як руйнівні наслідки, так і потенціал творення. Так, в опублікованій ще у 1922 році знаменитій «Тектології» О. Богданова була вперше розроблена загальна теорія криз (як частина загальної теорії систем) та акцентувалася їх універсальна природа. Згідно з центральною тезою цієї праці, будь-які зміни (системи) повинні розглядатися як особлива криза. Будь-яка безперервність може бути поділена аналізом на безперервний ланцюг криз [4, с. 253]. Автор звертає увагу на двоїсту сутність криз: криза є порушенням рівноваги і в той же час процесом переходу до деякої нової рівноваги. Ця остання може розглядатися як крайня межа змін, що відбуваються в умовах кризи, або як межа його тенденцій. Якщо нам відомі тенденції кризи і ті умови, в яких вона розгортається, то можна наперед передбачити кінцевий результат кризи – ту визначну рівновагу, до якої вона прагне [4, с. 218]. Виходячи із вищеведеного, тіньова економіка як форма кризи державного управління економікою є виявом сполучення руйнівних, деформаційних процесів та процесів переформатування соціально-економічної структури (через кризу).

Тіньова економіка являє собою в значній мірі систему архаїзованих, перетворених, так званих змішаних (гібридних) форм. Перетворені форми, виступаючи як такі, що гносеологічно ставлять межу щодо проникнення у свою природу в рамках розгортання діючої логіки субстанціональних зв'язків базової системи, є в координатах останньої кризовими тіньовими формами – формами соціально-економічної мутації та гібридизації.

Необхідно підкреслити, що комплексне дослідження проблеми гібридизації суспільних відносин, побудованих на незавершеній та такій, що триває, модернізації, є стрижневим для відтворення логіки тінізації цих відносин. Гібридизація, змішування для цієї соціально-економічної структури є не тільки невідповідною, стохастичною подією, а одним із головних іманентних чинників її розвитку, який необхідно підняти до рівня, що визначає цивілізаційні переваги суспільної організації і водночас обумовлює існування асиметрично більшого по відношенню до пануючої розвинутої структури суспільства тягаря проблем, пов'язаних з тінізацією економічних відносин.

Так, слід звернутися до зауважень відомого дослідника селянської цивілізації Т. Шаніна, який зосередив увагу на так званих маргінальних соціально-економічних формах, що, на його думку, притаманні селянському

■

суспільству [5]. Це експолярні (позаполюсні), нечисті економічні форми, які відбивають об'єктивно властиву цьому суспільству якісно більшу різноманітність змішаних форм, що значною мірою формують економічну структуру, альтернативну пануючій в даний час розвинутій ринковій. Експолярні, змішані форми – це форми, які ґносеологічно функціонують поза існуючих інваріантів домінуючої прозахідної економічної моделі і відбиваються у такий спосіб у перетворених формах у базових важелях економічної політики, виявляють себе там і як відповідні її тінюві засади організації реальної економічної влади. Таким чином, у даних історичних умовах – умовах зростаючої системної кризи пануючої економічної моделі – з'ясувалося, що найбільш потужним потенціалом стабільності та сталого розвитку на передбачуваному відрізку історичного шляху володіють саме ті суспільства, де генетично розвинута змішана, нечиста, експолярна економіка.

Щодо закономірностей розвитку українського суспільства, то йому, на відміну від західного, відповідає не тільки тотальний характер гібридизації влади, але й наявність гібридних економічних форм, таких як механізм бюджетного відшкодування податку на додану вартість та напівпідприємництво [6, с. 50]. Як зазначають дослідники економічної структури українського суспільства, вагомим чинником його виживання є надзвичайно щільний характер зв'язку приватного бізнесу з роботою за наймом – напівприватно-службовою діяльністю. Для багатьох підприємців-службовців збереження посади (службового місця) в «офіційній» діяльності відіграє багатофункціональну роль: для одних вона є головним засобом нейтралізації конкурентно-адміністративного контролю та протидії, соціального прикриття, для інших – способом накопичення трудового стажу, для третіх – страховкою на випадок стрімких соціальних змін, банкрутства, для четвертих – джерелом доступу до дефіцитних ресурсів, пільг та ділових зв'язків [7, с. 526].

Іншим прикладом гібридизації суспільних відносин є застосування спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого підприємництва, яка, замість досягнення поставлених соціально-економічних цілей, протягом останнього десятиріччя стала загальноновизнаним інструментом мінімізації податкового навантаження для великих суб'єктів господарювання. Причому спроби системного її реформування (2005 та 2010–2011 рр.) зустрічали потужний організований опір та не були успішними.

Таким чином, наявність мутованих гібридних економічних форм становить найпотужніше джерело тінізації вітчизняних суспільних відносин, прояв кризи державного управління економікою, а їх ідентифікація дозволяє виявити основні напрями формування новітньої інституційної структури.

Література

1. Предборський В. А. Детнізація економіки у контексті трансформаційних процесів / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 614 с.
2. Антикризисное управление / [под ред. Э. М. Короткова. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 432 с.
3. Шамхалов Ф. Государство и экономика / Ф. Шамхалов. – М. : Экономика, 1999. – 414 с.
4. Богданов А. А. Теоктология. Всеобщая организационная наука. Книги 1 и 2 / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 584 с.
5. Шанин Т. Иное всегда дано... / Т. Шанин // Знание – сила. – 1990. – № 9. – С. 12–17.
6. Павлишенко М. Про економічну суть податку на додану вартість / М. Павлишенко // Економіка України. – 1993. – № 7. – С. 48–54.
7. Зубов В. О. Людинотворчі виміри малого бізнесу та проблеми його розвитку в Україні / В. О. Зубов // Бюджетно-податкова політика в Україні (проблема та перспективи розвитку) : зб. наук. пр. за матер. наук.-практ. конф. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. – С. 524–526.